

Kapcsolatok az erdélyi unitáriusok és a hollandiai remonstránsok között.

(Folytatás.)

Az unitáriusok eddig Olaszországgal tartottak fenn kapcsolatokat. Így olasz egyetemeket látogatott: Hunyadi Demeter, Enyedi György, Csanádi Pál. Azonban a remonstránsok megerősödése után Hollandiával kezdték meg az összeköttetést. Az unitáriusok közül az első, akivel Hollandiában találkozunk: *Árkosi Benedek*. 1636-ban ment Páduába, hol bölcsészetet és orvosi tudományokat hallgatott. Azonban már 1642-ben Leidenbe ment teológiára. Hazatérve 1645-ben tanár lett a kolozsvári főiskolában. Hogy a leideni tartózkodása maradandó nyomokat hagyott lelkében, az kitűnik abból, hogy korához mérten széleskörű irodalmi tevékenységének javarésze hittani és erkölcsi kérdésekkel foglalkozik. Azonban műveit a dézsi egyezkedésben kimondott szigorú cenzura miatt kiadni nem lehetett. Ezért kéziratban ilyen szelid címeken: „Imádságok“, „Vallásos elmélkedések“ forogtak közkezen. Pedig a legkényesebb hittani kérdésekkel foglalkoztak. Minden pap és tanító köteles volt e dolgozatokat lemásolni s terjesztésüket így biztosítani. Árkosi módszere az volt, hogy az ellenfél hittételeit előbb a „sana mens“ segítségével megcáfolta s azután a maga igazát exegetikai érvekkel támogatta.¹

Itt meg kell emlékeznünk az *id. Baumgarten Bálintról*, aki bár nem Erdélyben született,² de 1648-ban Kolozsvárra hívták meg iskolaigazgatónak, ahol 1655-ben szász lelkésznek választották s így itt értékesítette messze kiterjedő teol. képzettségét, amelyet részben a leideni egyetemen szerzett, ahová éppen valódi szabadgondolkozása vitte 39 éves korában. Műveiben, ame-

¹ V. ö. Kanyaró F.: Árkosi B. a szentháromságról. Ker. Magv. 33 k. 7 l.

² Született a Balti-tenger mellett Memel porosz városban, 1610-ben, Életrajzát, jellemzését és írói munkásságát lásd Ker. Magv. 23 k, 301—313 l.

lyek többnyire kéziratban maradtak fenn, nagy előszeretettel foglalkozik hittani kérdésekkel s különösen a szentháromság fölött folyt vitákkal. Nevezetesebb hittani művei ezek: 1. „Reformátusoknak és unitáriusoknak vallásuk között való külömbiség, mely XVIII. egymás ellenébe tétetett Artikulusokban és Tzikkekben az emberek szemeinek megvilágosítására röviden muttatatik meg“. 1667. Eredetileg latin nyelven volt írva s Pauli István fordította magyarra. 2. „A három Istenről való tudomány ellentéte“. Antitritheia. 1654. Kézirat. 3. „Megvizsgálása azon hittani vitának, melyet a lényében egy Jehova Istenről s a személyében három Elohimről, melyet szebeni gymnasiumi bölcsészeti tanár Schnitzler M. Jakab elnöksége alatt a szokott órában közvitatásra tűzött 1667 március 19-ére Segesvári Krausz György. Nyomatott Szenczi Kertész Ábrahámnál 1667.“ 4. Latin nyelvű Catechesis. Kézirat. 5. A háromságról tartott vitatkozás megvizsgálása. Kézirat. 6. A legfőbb jóról. Kézirat. 7. Krisztus megtestesülése ellen. Kézirat. Ezekon kívül számos halotti beszéd és vitatétel került ki tollából, amelyek az unitarizmus érdekében egy nagyszabású irodalmi munkásság körvonalait állítják előnkbe. A józan ész és a szentírás fegyvereivel küzdött ellenfeleivel. Sajnos, hogy az akkori súlyos viszonyok miatt ez a nagyszabású irodalmi tevékenység szélesebb körben nem terjedhetett el. Azonban „Antitriteja“-ról Hollandiában is beszéltek.

A XVII. század 50-es éveiből szomorú események vannak feljegyezve Erdély történetében. II. Rákóczy Györgynek 1657-ben történt lengyelországi szerencsétlen kalandja kibeszélhetetlen pusztulást hozott Erdélyre. A törökök megbosszulni igyekeztek a tőlük való elpártolást. Gyujtogatással, öldökléssel és rablással kényszerítették Erdély lakóit az engedelmességre. A legkegyetlenebb tatárjárás volt ez, amelyet még súlyosabbá tett a fejedelemséggért versengő felek ellenségeskedése. Bennet az országban is nehéz volt a közlekedés. Kijutni belőle szinte lehetetlen volt. Aki pedig kimehetett, az nem szívesen tért vissza. Így ez időben egy kevés időre mintha megszakadt volna az összeköttetés a külfölddel. Ugy, hogy az 1650-es években csupán a Pauli István nevével találkozunk az Odera Frankfurti egyetem hallgatói között, aki valószínűleg Hollandiából ment át oda, ahol ama kor antitritárius irói és gondolkozói menedéket találtak. Pauli külföldről

hazatérve kolozsvári szász pap és a nagyobb iskola igazgatója lett.

Mintha ezt a szünetet akarták volna az unitáriusok pótolni az 1660-as években, amikor egyszerre három ifjut küldöttek Hollandiába u. m.: ifj. Franck Ádámot, a hasonló nevű szász pap fiát, Szent-Iváni Márkos Dánielt és Rázmán (Ádám) Pétert. A két utóbbi 1668-ban tért vissza hazájába, miután Márkos Dániel 1667-ben Frankfurtban is megfordult. Itthon 1684—1689-ig püspök volt. Azonban ifj. Franck Ádám nem tért vissza. Nekie egy igen érdekes levele van közölve, a Ker. Magv. 23 k. 28—38. lapjain, amelyet Amsterdamban 1667. február 15-én írt, amelyben okát adja külföldön maradásának s egyben élénk világot vet egyfelől az erdélyi viszonyokra s másfelől a holland remonstránsok vallási és erkölcsi életére. Külföldön maradásának okául egyfelől az itteni egyházi állapotokat tünteti fel, amelyek nem biztosítanak elég szabadságot az egyénnek. Kifogásolja a gyermekkeresztség gyakorlását, a szabad vizsgálódás korlátozását, a testvéri szeretet hiányát és a Jézus parancsa ellen való háboruszkodást. Azt mondja, hogy akiknek a Krisztus nyomdokait kellene követniök, katonákká lettek. Már pedig „katonák közt élni, velük egy testté válni szomorú dolog“, különösen, ha a helyzet javulására nincs remény. Milyen más a küldöldi élet, ahol tág tér nyílik az égiekkel való foglalkozásra s a naponkinti összejövetelek által ezer alkalom adódik, olyan cselekedetekre, amelyek Isten dicsőségére, a testvériség ápolására s a ker. tökéletesedésre szolgálnak. Általában azt írja, hogy az ő gyülekezetük a Romabeliekhez írott levél XIV., XV. része szerint él s nem zárja ki tagjai sorából sem a gyenge hitűeket, sem a más nézetű keresztényeket. Csak egy cél lebeg szemük előtt: hogy kegyes, szent és feddhetetlen életet éljen s mindent az igazság és becsületesség mérlegével mérjen“. Azonkívül ebből a levélből megtudjuk, hogy Stegman Joachim kolozsvári pap hasonló nevű fia „családjával együtt“ Hollandiában volt. Hogy a rákovi nagyobb kátét bővítve kiadták, hogy a remonstránsok leideni eklézsiája annyira megnövekedett, hogy két részre oszlott és két helyen tart istentiszteletet. Sok egyéb mellett azt is megtudjuk e levélből, hogy *Baumgarten Bálint*, a hasonló nevű kolozsvári pap fia, mint fiatal akadémista, szintén Hollandiában van, ahol tanulmányi idejének hátralévő részét Leiden

és Amsterdam között kívánja megosztani. Különös szeretettel emlékezik meg a mennonitákról, akik szívesen áldoznak az erdélyi unitáriusokért.

A XVII. sz. folyamán még a következő unitárius nevekkel találkozunk a hollandi és Odera Frankfurti egyetemeken: *Dálnoki János* „a kolozsvári pap fia” évszám nélkül. (Frankfurt).¹ *Almási Gergely Mihály* 1680—82-ig. *Kolozsvári Dimény Pál* 1682—90-ig. *Régeni Mihály* és *Linceg Ferenc* 1684-ben, *Osváth János* és *Hévizi Mihály* 1687-ben. *Szaniszló István* és *Kolosi Márton* 1692-ben. *Felvinczi István* 1695-ben (Frankfurt). *Várfalvi Pálfi Zsigmond* 1698-ban.² A XVIII. sz. ban *Szentmihályfalvi Dávid* volt az első, aki közülünk Leidenbe ment. (1701). *Kereszturi Sámuel* 1711-ben Leidenben volt. *Szentábrahámi Mihály* 1712-ben ment külföldre. 1713. május elsején a leideni, 1714. november 5-én az oderafrankfurti egyetemre iratkozott be.³ 1715 nyarán érkezett vissza Erdélybe. Szentábrahámival nem szűnt meg a magyar unitáriusok és holland remonstránsok közötti kapcsolat. Sőt Crellius Sámuelnek 1737. július 11-én Amsterdamban kelt és Szentábrahámi Mihály akkori püspökhöz írott leveléből megtudjuk, Agh István erdélyi unitárius akadémista hazatérését egyfelől, másfelől pedig azt, hogy Pálfi Benjamin ment ugyanoda helyébe. Itt tanult s szerzett doktorátust a későbbi jeles püspök: Lázár István is. A XVIII. század végével megszűnt az az áldásos kapcsolat, amely másfél száz éven keresztül, éppen a legválságosabb időben volt erőforrása az erdélyi unitáriusoknak. A megszűnés oka az volt, hogy a remonstránsok szellemi kovása időközben áthatotta az egész hollandi teológiát, amely viszont a német teológiára terjesztette ki áldásos hatását, amely a Lessing és a „felvilágosodás” segítségével a szabadelvű kereszténység zászlóvivője lett. Ennek következtében Németország lett az erdélyi

¹ Egyetemi hallgatók az Odera melletti Frankfurtban. Prot, Szemle. 1889 évf. 178—202 I. Közli: Zoványi Jenő.

² Dr. Borbély István: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története Kolozsvár, 1925. 5. l.

³ A frankfurti egyetem matrikulájában a Zoványi közlése szerint Szentábrahámiról ez a megjegyzés van: „Michael Szent Ábrahám. Hung. ex Hévizi Oriundus”. Szentábrahámi Városfalván 1683-ban született, ahol atyja pap volt. Azonban 1711-ben Hévizre ment, ahol esperes lett. Ez a körülmény magyarázza meg a frankfurti bejegyzést.

magyar prot. s köztük az unitárius ifjuság szellemi központja, amelyet az unitáriusokra nézve a múlt század 60-as éveiben az angolokkal való testvéries érintkezés váltott fel.

A remonstránsokkal való kapcsolatnak kettős áldását érezték az erdélyi unitáriusok u. m. anyagi és szellemi téren. Anyagi áldozatokat hoztak a holland testvérek az ott tanuló ifjak segítése tekintetében. Továbbá az Erdélybe menekült lengyel szociánusokat támogatták. Végül az 1697-iki kolozsvári nagy égés alkalmával leégett templomtorony és iskola valamint a lángok martalékává lett harangok helyreállítására segélygyűjtés céljából Hollandiába küldött Kolozsvári Dimény Pál iskolaigazgató, 9500 forintot gyűjtött a jelzett célra a remonstránsok között. Hogy szellemi téren minő erőgyarodást jelentett ez a kapcsolat, arról beszélnek az elősorolt nevek, amelyek csak hézagosan tüntetik fel azokat az ifjakat, akik Hollandiát látogatták s teol. képzettségüket ott gazdagították. De a közlött nevekből is megállapítható, hogy az onnan haza került ifjak részint mint tanárok és papok, részint mint püspökök és teol. írók vezetői és irányítói voltak egyházi életünknek. Műveik nagy részben kéziratban vannak meg a súlyos külső viszonyok miatt. Ezek a nagy világ előtt ismeretlenek maradtak. Azonban a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában őrzött becses kézirati gyűjtemények mutatják azt a nemes, belső munkát, melyet mindenik végzett a maga korában.

Közülök mégis a legnagyobbat és legmaradandóbbat *Szent-ábrahámi Mihály* alkotott. Nem célunk itt azt a nagyszabású tanári, lelkipásztori, egyházkormányzói, püspöki és írói munkásságot méltatni, melyet Szentábrahámi egyházi életünk legválságosabb korában kifejtett.¹ Csupán hit- és erkölcsstani alapelveinek jellegzetes sajátosságaira kívánunk rámutatni.

Szentábrahámának több hittani irányu munkája maradt fenn. Már mint a kolozsvári unitárius főgimnázium tanulója egy barátjával együttesen kidolgozták a szentháromságon kívül az unitárius

---

¹ L. Jakab Elek : Szent-Ábrahámi Mihály, Ker. Magvető I. k. 157—185 l. Dr. Masznyik Endre : Szent-Ábrahámi Mihály, mint dogmatikus. Theol. Szaklap. II. k. 199, 267, 337 l. Vári Albert : Szentábrahámi teológiája : Ker. Magv. XXXV. k. 145, 257, 307 l. és XXXVI. k. 65, 188, 302 l.

egyház hitelveit.¹ Egy másik hitvallása szintén közölve van a Ker. Magvető X. k. 258—260 lapjain magyarul és a 264—65 lapokon latinul. Az elsőt Almási Mihály unitárius püspök és Szent-Ábrahámi Mihály irták alá és „Confessio fidei” címet visel. Keletkezési ideje, az 1716—18. évekre tehető, amikor Steinville katonai parancsnok a kolozsvári egyházi javakat karhatalommal elfoglalta s ennek hatása alatt a vidéki hívek között a hit dolgában zavarok támadtak. Ezek eloszlatására és a hívek buzdítására készült ez a hitvallás, amely Szentábraháminak külföldről való hazajövetele utáni első években készült dolgozata. Mint „Kolozsvári szenvedő jóakarói” úgy irták alá ketten „a többi Consistoriumbeli személyek” nevében is. Ezt a hitvallást latin fordításban később valószínűleg kiküldötték a papoknak s így jött forgalomba a két szöveg, mely lényegében egy hitvallás. Általában az apostoli hitvallás menetét követi, de az unitárius jelleget beható magyarázattal igyekszik az egyes részeknél kidomborítani. Egy a mindenható és öröktől fogva való Isten, kit egyedül illet minden „Isteni tisztelet.” Jézus Krisztus az Isten szülöttje, de nem természet szerint való Isten, hanem „csak igaz Isten.” Az Atyának mindenben alája van rendelve. „Imádásra mindazáltal méltó, mert aki nem tiszteli a fiut, nem tiszteli az Atyát.” E hitvallás sajátága a rajta átvonuló ker. türelem, amely ebben a mondatában jut kifejezésre: „Hiszem a közönséges Apostoli Keresztényi (de nem Római) Anyaszentegyházat és mind a négy recepta Religioiban, avagy vallásban azoknak, kik jól keresik és fedhetetlenül élnek, üdvösségeket.” Az itt kifejezett vallási türelemre Masznyik dr. is megjegyzi, hogy ez felekezeti hitvallásban az egész világon „unicum” s azt jelenti, hogy az unitáriusok nem a tanban, hanem Jézus Krisztusban látják az üdvösséget. Ő ezt remonstráns vonásnak tünteti fel, de hát nem ugyan ez a türelem vezette-e Dávid Ferencéket, amikor 1568-ban Tordán törvénybe iktattatták azt a nevezetes törvényt: „A prédikátorok minden helyen hirdessék az evangéliumot, ki-ki az ő értelme szerint és a község, ha venni akarja jó, ha nem, senki rá ne kényszerítse, az ő lelke azon meg

---

¹ A dolgozat címe: „Amica disputatio de praecipuis (excepto articulo Trinitatis) Unitariae Religionis fundamentis inter Ionathaneiu et Davidem etc. habita in Illustri Unitar. Collegio Claudiopolitano.” Jakab E i. m. 168 l.

nem nyugodván". Mert „a hit Isten ajándéka”? És nem ez a szellem vonul-e végig az egész XVI. századbeli erdélyi unitárius reformáció történetén, ahol a legelkeseredettebb harcok idején is Dávid F. hirdette, hogy ők „imádkoznak azokért, akik őket átkozzák” s „a legyőzött félnek nem megbüntetését kérik, de azt, hogy őket minden tisztességgel illessék”. Bizony ez a szellem is „unicum” volt a maga korában. Igaz, hogy a remonstránsoknál is ezt a szellemet tapasztalta Szentábrahámi, de ez reá nézve nem volt új dolog, mert ő is ezt vitte magával Erdélyből. Bárhogyan legyen, annyi igaz, hogy ez a szellem sokkal közelebb van a jézusi kereszténységhez, mint az „egyedül üdvözítés” kizárólagossága, az eretnek üldözés bosszuja és egyes zsinatok anathémája.

Egy másik jellemző sajátossága e rövid hitvallásnak az, hogy benne elő van sorolva az unitarizmus negatív oldala is. „Tagadom az eredendő bünt. Tagadom az Úr vacsorájában az Úr Krisztus valóságos testét és véréét. Tagadom az áldozó papságot az Úr Krisztus után. Tagadom a pap előtt való gyónást. Tagadom a papoknak Istentől adott hatalmát a bűnbocsátására. Tagadom az oltárt és Krisztus keresztének tiszteletét. Tagadom Máriának és több szenteknek segítségét. Tagadom az Új testamentomnak mise-áldozatját, az utolsó kenettel együtt és a több sacramentumokat”. A negatívumoknak ez a részletes felsorolása azt igazolja, hogy a nehéz megpróbáltatások napjaiban az ellenreformáció nagy hódításokat tett a hivek lelkében s e hitvallás célja éppen az volt, hogy a konkolyt kiirtsa a tiszta buza közül.

Részletesen foglalkoztunk e hitvallással, mert a Szentábrahámi teológiájának ez a magva. Azonban rendszere és hitvallásának tudományos feldolgozása abban a művében található, amelyet „Systema Universae Theologiae Christianae” címen tankönyv gyanánt írt s amelyet nem csak ő, de utánna még sokáig használtak iskolai kézikönyvül. Kéziratban maradt utánna s csak a II. József uralkodásával beköszöntött szabadabb szellem hatása alatt gondoltak a kiadására. Agh István püspök, miután átnézte és sajtó alá rendezte, az egyházi főtanács kiadhatási engedélyért folyamodott II. Józsefhez. Hogy Agh István püspök a revízió alkalmával eszközölt-e rajta módosításokat s ha igen minőket, azt ma megállapítani nem lehet. Az azonban tény, hogy a címe így alakult át: „Summa Universae Theologiae Christianae secundum

unitarios". Az elismerő fejedelmi engedély megérkezése után 1787-ben ilyen címen kiadatott latin nyelven s így lett az unitarius egyház fő szimbolikus könyve. Magyar nyelvre Derzsi Károly fordította le 1899-ben.

E mű alapján állítja Masznyik Endre dr., hogy Szentábrahám kora legnagyobb prot. dogmatikusa. E mű alapján teológiai rendszerének főbb sajátosságait a következőkben mutatjuk be:

Szentábrahám szerint a hittudomány zsinórmértéke a *szentírás*. Igaz ugyan, hogy az ész és lelkiismeret útján is sok dolgot megtudhatunk Istenről és tisztelése módjáról, de mégis korlátolt emberi mivoltunknál fogva önerőnkön nem foghatjuk fel a végtelen Isten minden tökéletességét. Ezért Isten jósága a *kijelentés* útján gondoskodott arról, hogy az ember az ő nagy dicsőségének ismeretére jusson. Ezt a kijelentést a *szentírás* foglalja magában. A *szentírás* isteni eredetű és igaz, éppen ezért benne hinni és azt tisztelni kell. De a *szentírás*on kívül sem hagyományokat, sem zsinati határozatokat hitünk pótlékeképpen elfogadnunk nem szabad. Annál nagyobb gondot kell fordítanunk a *szentírás* megértésére és magyarázására. Ez a magyarázat a józan ész segítségével történik, mert „az írást magyarázni az észnek, mint birónak joga és kötelessége”. Éppen ezért, bár a mások magyarázatát is szerénységgel mérlegelnünk kell, de azt még sem szabad a saját ítéletünk elébe helyezni. Óvakodni kell attól is, hogy az írást bárki a saját kénye-kedve szerint magyarázgassa, mert mind az ész, mind a *kijelentés* szerzője Isten s a kettő közti összhangot meg kell találni, mert az ész nem kezdete és szabálya a hitnek, sőt az Isten sok olyan dolgot jelentett ki, ami értelmünket fölül mulja. A helyes írásmagyarázat az író fő céljának, érzületének az előzmények és következmények ismeretével, valamint az illető hely alkalomszerűségének és más helyekkel való összehasonlításának az útján történik. De valamely megállapított hittételből kiindulni nem szabad.

A ker. dogmatika elvi részének ilyen körülírásával három szélsőséget került el Szentábrahám. Elkerülte azt, hogy a dogmatika a hitcikkek, zsinati végzések és más egyházi tekintélyek gyámkodása alá kerüljön, amit ez általában az orthodox dogmatikáknál tapasztalható. De nem engedte magát abba a másik radikális szélsőségbe ragadtatni, ami a kartéziusz-féle teológiának volt a vezető gondolata, amely kizárólag az értelmet tette a hittani

igazságok forrásává. Végül megóvta a dogmatikát a megkövesült merevségtől akkor, amikor a hittani kérdéseket az értelem és élő lelkiismeret ítélete alá bocsátotta. Így a kijelentés elfogadásával a ker. dogmatika objektív alapjára helyezkedett, de az egyéni meggyőződés szubjektivitásával a folytonos fejlődés útját is nyitva hagyta.

Most tegyük fel a kérdést, hogy vajjon honnan merítette Szentábrahám a ker. dogmatikának ezt az elvi megalapozását? Magával vitte hazájából, vagy Hollandiában sajátította el? Azt láttuk, hogy a kártéziuszi teológiát egészen nem tette magáévá. Coccejus is az írásmagyarázótól első feltételképpen azt kívánja, hogy „Isten és Krisztus miszteriumának egységét” ismerje el. Tehát kiindulási pontja egy dogma, ami által valószínűleg a szociniánizmus vádja ellen kívánt védekezni. Szentábrahám ezt sem fogadhatta el. Igaz, hogy az írásmagyarázás módszerére nézve találunk rokonvonásokat. Az is igaz, hogy fejtegetései közben több helyen találunk hivatkozást Cattenborgh és Episcopius remonstráns teológusok műveire: azonban ez még nem igazolja azt a nézetet, hogy Szentábrahám Hollandiában merítette volna hittanának alapelveit. Ellenkezőleg, már a XVI. sz. erdélyi reformációi harcaiban és küzdelmeiben az unitárius teológusok ezen az alapon állottak. Dávid Ferencék már 1567-ben hirdették, miszerint „céljuk az, hogy egyedül Isten igéjét tartva szem előtt, a szentírás egyszerű és józan értelmét kövessék.”¹ Ugyanebben a könyvben e reformáció menetét így írják le: „Az egyháznak a régi babonáktól megtisztításában úgy kell előhaladnunk, hogy a mi az Isten igéjén kívül van, semmit el ne fogadjunk, egyedüli tanítónknak és meszterünknek ismerjük el azt, aki az égből van küldve.”² A nagy hitviták idején is Dávid Ferencék föltételei rendszeresen az volt, hogy „a szentírásból vett idézéseket föltétlenül elfogadják, a symbolumokat”³, csak amennyiben a szentírással egyezők, mert „a conciliumok végzéseinek hosszú sora nem ronthatja meg az Isten beszéde igazságát.” A nagyváradi vitaközlés kezdetén Békés Gáspár a fejedelem nevében kijelentette, hogy a

¹ „Két könyv az Egy Atya Istennek, a fiunak és a szentléleknek hamis és igaz ismeretéről”. 1567. (Bevezetés).

² Idézte Jakab E., Dávid F. emléke. 1879. 91—92 l.

³ U. O. 107. l.

felség azért hívta össze a papságot, hogy „az Isten igaz és tiszta igéjéből az üdvösség fundamentumát megbizonyítsák”. „A disputáció Isten igéje igaz magyarázatából legyen, ne syllogismusok és captiok által.”¹ Dávid F. egyházi beszédeiben a papoknak is azt ajánlja, hogy mikor Istenről és Krisztusról tanítanak, maradjanak szorosan a biblia szavai mellett s kerüljék „az idegen szólásmódokat” és a „saját agyuk találmányainak” hirdetését, mert nekünk nem Athanáziust, hanem Krisztust kell követnünk. Más alapot sem valhat. Azért nem fegyver és nem erőszak, hanem egyedül az Isten igéje kell, hogy az embereket az Isten egyházának meghódítsa. Az 1579-iki tordai zsinatot egybehívó utolsó pásztori levelében is így ír: „Semmi sem tartósabb igazság, mint ami a szentírások alapjaiból vétetik. A próféták és apostolok tudományán épült tanokat szél és habok el nem sodorhatják s Isten igéje, mint élő tűz, mely élesebb a két élő kardnál, oly mély gyökeret ver az emberi szívben, hogy azt onnan kiszaggatni nem lehet”.

Az erdélyi unitáriusok ezt az elvi alapot soha meg nem tagadták. Sőt minél hevesebb volt ellenük az üldözés, annál jobban ragaszkodtak hozzá. Így sok egyebet elhallgatva, a Koncz Boldizsár-féle (püspök volt 1663—1684-ig) Katechesisben, amelyet utoljára 1854-ben adott ki a Főtanács, a második kérdés ez: „Micsoda ismerni az Istent és Jézus Krisztust?” Felelet: „Ismerni az Istent és a Jézus Krisztust nem egyéb, mint azt, valamit a Szentírás az Isten és a Krisztus felől és egyszersmind az Isten és Krisztus akarátja felől is kijelentett, hinni és vallani”. Igazságtalanság tehát azt állítani, hogy az unitáriusok Szentábrahám elött „rationalistico-speculatio” állásponton lettek volna s Szentábrahám terelte őket a holland befolyás alatt pozitív keresztény alapra. A tény az, hogy Szentábrahám magával vitte Erdélyből a pozitív keresztényi sőt — tegyük hozzá — igazi protestáns álláspontot, amely egyedül a bibliát tekinti a hittudomány zsinór-mértékének. Ez az alapelv külföldön a remonstránsok körében, kedvező körülmények között megerősödött, meggazdagodott és tudományos formát öltött s így lett dogmatikájának szabályozójává.

¹ U. O. 169 l.

Az alapelvnek teljesen megfelelő az a rendszer, amelybe a hittudomány anyagát beosztja. Nem kívülről vett hittani tételekbe vagy az értelem által kigondolt mesterkelt alakba önti az anyagot, hanem belülről tekintve, magát a kijelentés történetét dolgozza fel rendszerében. Így szól hittanának első fő részében „A szövetség szerzőjéről vagyis Istenről”, a másodikban „Az újszövetség közbenjárójáról, a Jézus Krisztusról” és a harmadikban a szövetség tartalmáról. Az Isten és ember közötti szövetség gondolata nem új dolog az unitárius hittanban. Maga Dávid F. fogságban irt utolsó hitvallásában Krisztus közbenjárását úgy tünteti fel, mint „Örök szövetséget köztünk és az Atya között, mit Jézus kötött”. A már említett Koncz Boldizsár-féle Katechesisben erre a kérdésre: „Az Isten miben mutatta meg kiváltképpen való gondviselését az emberi nemekhez?” ilyen felelet van: „Ebben, hogy az emberekkel az utóbbi időben az ő fia által szövetséget kötött, ugymint akit maga és az emberek között Közbenjáróvá rendelvén, ő általa drága ígéreték és szörnyü fenyegetések alatt az ő akaratját és kívánságát nékiek kijelentette.”¹ Azonban a szövetségnek ez a gondolata még nem jelent dogmatikai rendszert. Ez a gondolat hittani irodalmunkban rendszerré először a Szentábrahámi művében van átalakítva. A frigyteológiának pedig az első rendszeres kifejtése a coccejánizmusban jelenik meg, amely iránynak neves szószólói és munkásai voltak a holland egyetemeken. Ez az elmélet különösen kedvezett az unitarizmus Isten és emberfogalmának s így érthető, ha Szentábrahámi is ezt tette hittudományi rendszerének alapjává. Természetes, hogy ebbe a rendszerbe a szentírás alapján a maga hittani nézeteit vitte bele. Így, a külső keret holland származású, de benne a tartalom erdélyi unitárius. Lássuk tehát röviden a rendszert s tartalmát.

A „Szövetség szerzőjéről vagyis Istenről” c. főrészben öt fejezeten keresztül szól Szentábrahámi: „Az Isten tulajdonságairól, az Isten akaratáról, az Isten munkáiról milyenek a teremtés, a gondviselés és Istennek az emberekkel kötött szövetségéről. Az első fejezetben Isten általános tulajdonságainak elősorolása után különös súlyt helyez Isten egységére, amely szerint a leg-

---

¹ I. m. 15 l.

tökéletesebb lénynek szükségképen egynek kell lennie. Az az egység kizárja azt, hogy vele valakit egyenlőnek gondoljunk. A szentírás helyes értelmezése szerint nincsen is semmi alapja annak, hogy az egy legfőbb lényben, három személyt különböztessünk meg. Az Isten akaratáról szóló második fejezetben már a Kálvin-féle predestináció ellen küzd anélkül, hogy nevét egyetlen egyszer is emlitené. Kimutatja, hogy Isten akaratának tárgya mindig a valódi jó s ezért a bűn oka nem lehet. Az előre való elrendelésen általában Istennek „az üdvözítendő vagy elkárhozandó emberekre vonatkozó végzését” szokták érteni. Azonban ez a határozat nem egyes egyénekre vonatkozik, amint ezt Augusztinus és utánna Kálvin tanították, hanem általános és a hit és engedelmesség feltételeihez van kötve, vagyis idvezíti a hiveket és elkárhoztatja a makacsokat. Így tehát az üdvösség nemcsak az Isten akaratától függ, hanem megvan az emberi feltétele is; mert ha az üdv, vagy a kárhozat Isten abszolút végzéséből következnek, akkor nem lenne helye a kegyességnek, az erénynek s a bűnnek. Ez volt a kálvinisták és a remonstránsok között az ütközőpont s Szentábrahámi határozottan az utóbbiak álláspontját teszi magáévá. A harmadik fejezetben a teremtés leírásával kapcsolatban előadja antropológiáját. Ennek jellegzetes pontja az akarat-szabadságának védelmezése, ami predestináció ellenes felfogásából önként következik. „Az akaratnak a szabadság vagy szabad elhatározás (döntés) annyira elválaszthatatlan sajátossága, hogy még az erkölcsi szolgáltságban sem veszíthető el.” Szabadság nélkül nincs „sem akarat, sem lélek.” Sőt egyáltalában lehetetlen lenne az egész erkölcsi élet. Az akarat szabadságának ilyen erőteljes kihangsúlyozása eddigelé ismeretlen volt az unitáriusok hitvilágában. Itt Szentábrahámi visszamegy egészen a Pelágiusz felfogásához s ez által tulszárnyalja a remonstránsokat, akik a szemipeligiánizmus alapján állottak. Arra a kérdésre, hogy ez az emberi szabadság miképpen egyeztethető össze az isteni gondviseléssel? Szentábrahámi azt feleli, hogy Isten más törvények szerint kormányozza a természeti, mint az erkölcsi világot. Az utóbbiaknál nyitva van az út az emberi szabadságra s itt Isten ígéretekkkel és fenyegetésekkel serkenti az embert az engedelmességre. Ezek szerint Szentábrahámi hiven az alapfelfogásához, — amely szerint a vallás nem csupán az Isten megismerése, hanem

akarátának teljesítése — az Istenről szóló részben a ker. hittannak nem csupán a teológiai, hanem az antropológiai részét is egész logikusan belészövi s ezáltal az unitárius teológia utját hosszú időre kijelöli.¹

Végül „Istennek az emberekkel kötött szövetsége“ címen előadja, hogy ez a szövetség különbözik azoktól, melyeket két egyenlő fél szokott kötni. Itt az Isten ígér az embereket pedig kötelezi. Coccejus kétféle frigyét állapít meg u. m. természeti (foedus naturae) és kegyelmi frigyét (foedus gratiae). Az elsőt az ember a bűneset által elveszítette s így jött létre a kegyelmi frigy Jézus által, amelyben „az Isten csak adott, az ember pedig csak elfogadott.“ Szentábrahámi szerint már az ember nem az a tehetetlen és jóra képtelen lény lévén, aki a szövetségben teljes passzivitásra van utalva, a szövetség kétoldalúsága sokkal inkább kidomborodik s az Isten ígéreteivel szemben az ember is a törvények megtartására van kötelezve. Isten az emberekkel egyideig szövetséget nem kötött, hanem csupán a természeti törvényekkel kormányzott. A legelső szövetség Ábrahámmal, a második Izrael népével, a harmadik az egész emberi nemmel jött létre.² A két első keretében előadja az Ábrahámnak tett isteni ígéreteket s a velük járó kötelezettségeket és részletesen ismerteti a Mózesi törvényeket, hangsúlyozva a fokozatos haladást az Isten kijelentésében. Így jön rá az események logikus sorrendjében „az új-szövetség közbenjárójára, a Jézus Krisztusra.“

Az új szövetség, melyet Isten Jézus Krisztus által az egész emberiséggel kötött a legegységesebb, legutolsó és legtökéletesebb. Ami az ószövetségben „ábrázolás“, „árnyékkép“ és jelkép volt csupán, az az újszövetségben mint „Isten legteljesebb akaratjának a kinyilvánítása“ jelenik meg. Ennek bizonyítása céljából szól Szentábrahámi Jézus személyéről, hivatásáról. Jézus személyével kapcsolatban, miután elfogadja és magyarázza a bibliának életére, halálára feltámadására és mennybemenetelére vonatkozó tanításait, a következő tételek igazságát bizonyítja: 1. Jézus a

¹ A jelenleg használatban levő Ferencz József-féle Kátében is az ember fogalma az Istenről szóló részben van kifejtve. Itt is a vallás Isten megismerése és tisztelése. Vagyis vallás és erkölcs egymástól elválaszthatatlan.

² Ceccejus is hármas szövetséget vesz fel és pedig 1. ante legem, 2. sub lege, 3. post legem.

Krisztus vagy Messiás. 2. Jézus ember. 3. Jézus Isten fia. 4. Az ember Jézus Krisztus igazi Isten. 5. Az ember Jézus Krisztust, ki Istennek fia és mindeneknek Ura, isteni tisztelettel kell tisztelni. E tételek közül a két utóbbi fölött a mai unitárius ember megütődik s azt kérdi: Mit jelentnek ezek egy unitárius dogmatikában? Ezeknek felvételét igazolva látjuk a 1638-iki dézsi egyezkedés által, amelynek első pontja így szól: „Az miképpen Dávid Ferencz kondemnálása után Demetrius Hunyadi püspöknek idejében az Unitaria Religión leveő Miniszterek ezen meghegyeztenek, hogy az Úr Jézus Krisztusnak, az Atya Istentől adatott Isten-ségét vallani, igaz Istennek hirdetni kell, és imádni és segítségül hívni, segítséget teőle kérni, az ellen pedig senki se titkon se nyilván ne tanítson, se ne szóljon, seőt a szerint tanítson, praedikáljon és énekeljen, a Jézus Krisztust pedig isteni tisztelettel imádják és directe segítségül hívják, úgy mint kinek hatalma vagy on üdvözíteni és el is kárhoztatni az embereket. Ez pedig az Ecclesiastica Discipulinának harmadik artikulusának „de Offició ministrorum“ világosb declaratiójára az Ecclesia disciplinában verbotenus beirattassék, kinek beírását nem difficultálhatják. mert in loco publico mind a Püspeök mellette levő Miniszterekkel, s mind pedig az Unitaria recepta religión levő főemberek sponte megvallották. Az mit azért ilyen publice vallottak és vallanak, méltán az Disciplina Articulusában is beirattatik.”¹ Ezt a Blandrata-féle hitvallást ilyen értelemben az unitáriusok lelkük szerint sem a Hunyadi Demeter idejében sem a dézsi egyezés idején nem hitték. Sőt az utóbbi alkalommal a papság nem is volt hajlandó azt beadni az országgyűlésnek. De a külső kényszer és az egyházpolitika parancsolta szükség hatása alatt mégis beadták. Ez uton annyira befészkelte magát hittanunkba, hogy az óta minden hitvallásban helyet foglal Krisztus istensége, annyira, hogy még a a Ferencz József-féle káténak is csak az 1927. évi 11-ik kiadásából e sorok írójával történt revízió alkalmával maradt ki. Így kényszerüsből felvették bár, de lelkiismeretük megnyugtására igyekeztek megfelelő magyarázatot adni.

Szentábrahámi Jézus igazi istenségének az értelmezésénél kimutatja, hogy az „Isten“ nevezet a szentírásban a legfőbb Istenen kívül másoknak is sokszor van tulajdonitva, ami által „a má-

¹ Ker. Magv. IX. K. 157—158 l. közli: Szilágyi Sándor.

sok felett kiemelkedő kitünőség és tekintély" értendő. Jézus Istensége azért nem a Athanázius-féle metafizikai értelemben veendő mert a szentírás számtalan helye igazolja, hogy Jézus az Atyától függ, mindent tőle vett és neki alája volt rendelve. Ennél fogva Jézus isteni nevezete nem zavarja a legfőbb lénynek egységét. Éppen így különbséget kell tenni az Atya és fiu tisztelése között is, Krisztust, mint az Atya küldöttjét, úgy tiszteljük s benne és általa is az Atyát tiszteljük.

Jézus az Atyától reá bizott hivatást három munkakörben végezte u. m. prófétai, papi és királyi hivatalában. Ezt a hármat egymástól elválasztani nem lehet, mert ezeken együttesen munkálta idvességünket. A Krisztus papi hivatalával kapcsolatosan küzd a helyettes elégtétel tana ellen. Idvességünk ügyében három dolog szükséges: Isten könyörületessége, Krisztus halála és a mi engedelmisségünk. Isten akarata szerint a Krisztus halála „csak a hívőknek és engedelmeskedőknek válik hasznára.” Így domborítja ki Szentábrahám az alapfelfogását, hogy a vallás és erkölcs egymástól elválaszthatatlan s a hittannal szerves kapcsolatban kell állania a ker. erkölcstannak. Ezért dogmatikájának harmadik részét a keresztény erkölcstan alkotja.

„A keresztény erkölcstan a teológiának az a része, mely a mennyei ígéretek elnyerése céljából a keresztény emberhez méltó cselekedetekre tanít” — mondja.

Míg a két első részben a szövetséget kötő feleket (Isten, ember, Jézus) írja le, addig ebben a részben már a szövetség tartalmát ismerteti. Ez pedig áll az Isten ígéreteiből és fenyegetéseiből egyfelől, másfelől az ember kötelességeiből. Isten ígéretei: A szentlélek, a bünbocsánat, a megigazulás, az örök élet. Fenyegetései: Az elhagyattatás, megvakíttatás, megkeményíttetés és az örökhalál. Az ember kötelességei négy részre oszlanak u. m. Isten és Krisztus, önmagunk és mások iránti kötelességekre. Ez erkölcsi kötelességek teljesítésére bár külső körülmények is befolyhatnak, de azoknak erkölcsi oka mégis maga az ember, valamint a bün is mindenkinek személyes cselekedete. Végül a negyedik részben „A keresztény vallás tagjairól, vagyis az Úr Jézus Krisztus egyházáról” címen szól az egyház tagjairól és kormányzásáról.

Szentábrahám dogmatikájának már külsőleg is nagyobb részét a keresztény erkölcstan alkotja, amennyiben könyvének

mintegy kétharmad részében foglalkozik e kérdéssel. Az unitáriusok mindig nagy gondot fordítottak a vallás erkölcsi tartalmának a kiemelésére. Dávid Ferencnek még a heves hitviták idején is gondja volt rá, hogy vallásának erkölcsi tartalmát kifejtse. Ezt tette „Krisztus országáról első könyv és az Antikrisztus országáról második könyv” című művében, amelyben a szeretet által munkálkodó hit nagy erejét emeli ki, szemben a többi reformátor „sola fide” jelszavával. Enyedi György bár hittani nagy művével lett európai hírvé, de egyházi beszédeiben a legszigorubb erkölcsi igazságokat hirdette. Az 1696-ban Kmita Andrásné által ajándékozott nyomdán legelső sorban „Praecepta Morum” címen egy erkölcstant adtak ki az unitáriusok. Mégis úgy tetszik, hogy egyházi irodalmunk java része a hittani vitákra és hitvallások írására vonatkozik. Történelmi fejlődésünk, elszigetelt helyzetünk, a többi keresztényekkel való együttélésünk, állandó üldöztetésünk szinte követelte hittanunk állandó hangsúlyozását a sokszor megfélemlített és félrevezetett nyáj összetartása céljából. Ennek lehet tulajdonítani, hogy kátéinkban az erkölcsi elem eltörpül a hittani mellett, hogy nyomtatásban megjelent hitvallásaink mellett könyvtárainkban számtalan írott hitvallással találkozunk. Mintha embereink abban látták volna első keresztényi kötelességüket, hogy Istenről, Jézusról és Szentlélekről írásban is bizonyosságot tegyenek. Ilyen körülmények között valóban meglepő az a szerves egység, amelybe Szentábrahám a hit- és erkölcstant összefoglalta s hogy dogmatikájában még nagyobb súlyt látszik helyezni az erkölcsi élet szabályaira, mint a hittanra.

Úgy tetszik, nem csalódunk, ha ezt már valóban remonstráns hatásnak tulajdonítjuk. Már említettük, hogy ezeknek a hollandi atyafiaknak főelvük a teljes vallásszabadság volt s avval nem sokat törődtek, hogy Istenről és vallásról, ki miképpen gondolkodik. Tagjaiktól azt kívánták, hogy Jézus parancsolataihoz alkalmazott tisztességes életet éljenek. Franck Ádám, aki — ugyán látszik teljesen beleolvadt a remonstráns gyülekezetbe — említett levelében ezt írja: „A mi gyülekezetünkben nem záratik ki a gyenge tag, nem a *tőlünk eltérő nézetű keresztény*, egy az akarat és egy a cél, hogy kegyes, szent és fedhetetlen életet éljen s hogy mindent az igazság és becsületesség mérlegével mérjen.”¹

¹ Ker. Magv. 23. k. 30 l.

Igy bár eredetileg egy hittani kérdés miatt szakadtak el a kálvinistáktól, de lassankint a gyülekezeti életükben a hitbeli kérdések háttérbe szorultak s az erkölcsi problémák nyomultak előtérbe. Az ő kiváló íróiknak beható tanulmányozása indíthatta Szentábrahámot is az erkölcsstan ilyen részletes és beható kidolgozására. Különben is az volt a közös alap az unitáriusok és remonstránsok között. Innen van az, hogy míg a hittani részben csak szörványosan találkozunk a remonstráns teológusokkal, addig itt lépten-nyomon történik hivatkozás a Limborch, Cattenborgh, Curcellius, Episcopius, Crellius és Hugó Grotius műveire. Egyszóval a hittudományi irodalmunk gyakorlati oldala gyarapodott a remonstránsok befolyása alatt s ebben mutatott Szentábrahám új irányt a további fejlődésre.

A remonstránsok elébe magasztos hivatást tűzött az isteni gondviselés. Ők voltak a kereszténység új korának pionirjai. Ők voltak azok a hősök, akik a rideg ortodoxia hamis bálványait ledöntögették s ők voltak a kovász, mely a modern kereszténységet előkészítette. Akkor világoltak, mikor legnagyobb volt a sötétség, de az ő világosságuk volt a hajnalcsillag, mely hirdeti a nap feljöttét. Számuk leapadt. Beleolvadtak a többi szabadszemléű protestánsok közé. Jelenleg Hollandiában mintegy 30 gyülekezetük van, 16—20.000 lélekszámmal. Bár ősi nevüket megtartották, de büszkén vallják magukat unitáriusoknak s ujabban bekapcsolódtak az unitárius és más szabadelvű vallásos gondolkozók világszövetségébe s ezuton a régi kapcsolatunk felujult. Az erdélyi unitáriusok örömmel vonzódtak a XVII. és XVIII. században hozzájuk és gyakran keresték fel őket, mert elszigeteltségükben és magárahagyottságukban itt új erőt, új biztatást nyertek s ma is hálával gondolnak rájuk az ott talált anyagi, szellemi és erkölcsi javakért. Az onnan hozott anyagi javak elfogytak, a szellemi értékek közül sok lomtárba került. A Szentábrahám hitnézeteiből is sokat megemésztettek a letűnt századok, de megmaradt reánk örök tanuságképpen az az igazság, hogy az igaz kereszténység lényege nem a dogmákban, nem a zsinati végzéseken, hanem a biblia vallási és erkölcsi tanításainak megélésében áll. Ez az igazság, mint soha el nem alvó szövétnek, ragyog s mutatja nemcsak nekünk, hanem az összes keresztényeknek azt az utat, amelyen a jézusi istenországába eljuthatunk.

Vári Albert.

Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban.

Imádkozás és éneklés.

3-ik közlemény.

Az unitárius lélek áhitata mindig betöltötte az urházát és megszentelte az édes otthont. Jó és gyönyörűséges élevezet hallani és hallgatni az elmúlt száz esztendőök, váltakozó magyar anyanyelvén, együtt imádkozók és éneklésben elmerülve, az Atya színe előtt megjelenők, édesdeden zengő ajakáról: dicsőítünk és tisztelünk örök Isten tégedet. Szívemet hozzád emelem és benned bizom uram. Fennszóval hívom az Urat, fennszóval könyörgök az Urhoz. Istenünkről énekelni jó. Őt dicsérni gyönyörűséges és illendő dolog.

Szertartásaink és templomi szokásaink tanulmányozása oly gazdag kincsbányát tárt elénkbe, hogy az unitárius olvasó és elmélkedő közönséget részeltetnünk kell, bár parányokban, azokból a szépségekből, ősi zamattal telített, lelki zengedezésekből, melyeket a XVII-ik és XVIII-ik évszázak lelkipásztor papjai, ima és ének költői, akkori őseinkkel elrebegtek, nekünk pedig ritkán nyomtatva, bőviben kéziratban, örökségül hagytak. Csak apró töredékeket nyújthatunk s ezeket is csak válogatva, a most megtalálhatókból, de gyümölcséről ismerjük meg a fát.

Igazságot kívánunk tenni, amennyiben módunkban áll, nemcsak a szerencséseeknek és a jelesebbeknek, hanem mindenkinek, kinek nevét följegyezve találtuk, főképpen *Kénosi Tőser Jánosnál és kolozsvári könyvtárunk* kézirati gyűjteményében és a harmadik becses forrásban, a *Szabó Károly Régi magyar könyvtárában* (1711-ig)¹ Csak azokat jegyezzük föl, akik énekeket vagy imádságokat írtak.

---

¹ Az olvasók és könyvgyűjtők régi irodalmunknak és írónknak nagy szolgálatot tesznek, ha az innen hiányzókra felhívják figyelmünket.